

לבעיית חיבורי הדקדוק של ר' אברהם אבן עזרא

הבסיס העיקרי לדיון על חיבורי הדקדוק של ראב"ע הוא עדות המחבר עצמו. ב"שפה ברורה" הוא כותב שבתחילה סירב לבקשת תלמידו שלמה לחבר לו ספר דקדוק עברי מפני שכבר חיבר ספרי דקדוק שונים, ובהזדמנות זו הוא מונה את חיבוריו, וזו לשונו: "וישמע אחד התלמידים שהייתי אומר כדברים האלה על אלה המשוררים, בקש ממני לחבר לו ספר שיוכל להכיר בו דרך דקדוק הלשון ויקשה ממני לשאול, בעבור שכבר חברתי בדקדוק במדינת רומה ספר המאזנים ובעיר לוקה ספר היסוד ושפת יתר ובעיר מנטווה ספר צחות"¹. לפי עדותו בשפה ברורה כתב ראב"ע נוסף על שפה ברורה חמישה חיבורי דקדוק: ספר מאזנים, ספר היסוד, שפת יתר וספר צחות. ואמנם הם חיבורי הדקדוק החשובים שלו, אך גם בכמה מספריו האחרים שילב תוכן דקדוקי רב: ביסוד מספר (אשר בו דקדוק שמות מספר),² ב"הקדמה לדקדוק" שבתוך הקדמתו לפירושי התורה (הפירוש הקצר),³ בחידה על אותיות אל"ף, ה"א, יו"ד ווי"ו,⁴ בחידה על אותיות מ"ם

- * רשימת הקיצורים הביבליוגרפיים מובאת בסוף המאמר, והיא מחולקת ל: (א) רשימת חיבורי אבן עזרא; (ב) רשימת החיבורים העבריים; (ג) רשימת החיבורים בלועזית.
1. ראה: שפה ברורה ו', עמ' 295. חיבור זה נדפס שוב בספרו של מ' וילנסקי, מחקרים בלשון ובספרות, ירושלים תשל"ח, עמ' 46-82. את המהדורה הראשונה של "שפה ברורה" הכין אשטרוק דטולון בקושטא בשנת 1530 במצוות כ"ר שלמה אלמולי (ראה: כ"י מינכן 47, דף 421ב; א' יערי, הדפוס העברי בקושטא, ירושלים 1967, עמ' 81); גם ג"ה ליפמן הרפיס את "שפה ברורה", מהדורתו מבוססת על כ"י מינכן 47 שהוא חסר מאוד לעומת מהדורת קושטא, משישים עמודים חסרים שמונה. נפתלי בן מנחם פרסם שמונה עמודים אלו במאמרו: "שפה ברורה לר' אברהם בן עזרא", סיני, (תש"א), עמ' מג-מה, ונדפס גם בספרו: ענייני אבן עזרא, ירושלים 1978, עמ' 73-91; כ"י אחר (פרמא 3487) הוא העתק של מהדורת קושטא. מ' וילנסקי התחיל לפרסם מהדורה ביקורתית חדשה - שפה ברורה ו' - על יסוד מהדורת קושטא וכ"י פרמא 2217, נראה שלא הכיר את כ"י קסנטנסי סימן V 14, 3084, עמ' 40-54. לדאבוננו לא השלים וילנסקי את המהדורה; ראה חיבורי, ד"ו, דקדוק, עמ' 13.
  2. ראה: פינסקר. כתביהיד שהחיבור כולל בהם: בודליאנה 3, 2218; ניו יורק, בית 4, 2321; שם 2, 2577; לימן 90; פירנצה לורנזיינה 4, 42; ברלין 79; פרמא 6, 314; שם 4, 30; מינכן 3, 33; לונדון 4, 1073; מוסקבה גינבורג 4, 179; קימברידג' 2, 1527. Add.
  3. "מוסדות והבנינים ללשון העברית", ראה: פירושי התורה, עמ' 142.
  4. נדפסה פעמים רבות; ראה: מקראות גדולות, ונציה 1546; דוד כהן דה לארה תרגם אותה ללטינית

ונו"ן,⁵ בספר השם (אשר בו חמישה פרקים על דקדוק השם),⁶ ביסוד מורא (אשר בו פרק אחד שתוכנו דקדוקי)⁷ ובתרגום העברי של שלושה חיבורים לחי'ג' – ספר הנוח, ספר הכפל וספר הגקוד.⁸

יש לתת את הדעת אף על רשימת המדקדקים העבריים הראשונים של חזקיה בן יצחק רומאן אבן בקודה. הוא כותב על ראב"ע "החכם הגדול הרב רבינו אברהם אבן עזרא הספרדי וצ"ל בעל הלשון ומהיר לדבר צחות מכל תופשי חרט אנוש ומלאו לבו לכתוב בדקדוק הלשון מכל אשר היו לפניו וספריו עצמו מספר ומכללם: ס' צחות וספר מאזנים וספר היסוד וספר השם וספר הפעלים וזולתם רבים וספר שפה ברורה וספר שפת יתר וס' כלילת יופי".⁹ חזקיה בן יצחק רומאן שכתב רשימה זו בקושטא בשנת 1600 מונה את חיבורי הדקדוק האלה כחיבורי ראב"ע: ספר צחות, ספר מאזנים, ספר היסוד, ספר השם, ספר הפעלים, שפה ברורה, שפת יתר וכלילת יופי. חשוב להעיר שברשימה מופיעים ספר היסוד ושפת יתר כחיבורים שונים ושיש בה שני חיבורי דקדוק בלתי ידועים לנו: ספר הפעלים וכלילת יופי. יתר על כן מחבר הרשימה מניח שראב"ע חיבר ספרי דקדוק נוספים כאמרו: "וזולתם רבים". אפשר להניח שכלילת יופי שברשימה הוא יסוד מספר, וזאת על פי שיר בתחילת יסוד מספר, שם מתאר אותו מחברו כ"ספר כליל שפר", ומכאן השם כלילת יופי.¹⁰

אין ספק שעדות ראב"ע עצמו בשפה ברורה היא העדות העיקרית בכל דיון על חיבורי הדקדוק שלו, ולכן חשוב מאוד לקבוע את זמן חיבורו; משמעות העדות שונה לגמרי אם ראב"ע כתב את הספר בשנה האחרונה לחייו או שכתבו כמה שנים לפני פטירתו. אם האפשרות האחרונה היא הנכונה, אפשר שחיבר אחריו עוד חיבורי דקדוק, ומוכן שאלו לא נכללו ברשימה.

- Aenigma [...] Abrahami ben Hezrae [...] Sefer Dibre David, Lugduni – Batavorum* (1658); יעקוב מציומיר פתר את החידה (טעמי המסורה, אמסטרדם 1651; פרוש על המסורה, אמסטרדם 1703); כתיב־היד: בודליאנה 3, 850; שם 3, 1590; שם 4, 758; שם 1, 1969; שם 9, 2073; שם 2, 2289; שם 2352; שם 5, 2034; קופנהגן 1, 47; פרמא 6, 764; שם 3, 939; שם 5, 835; מילן אמברוסינה 4, 45; פריס 6, 1250; פירנצה לורנווינה Plut. II. 42.9; לונדון גסטר 17, 404; קימברידג' Add 2659,1; וינה 32.
5. פרסם אותה לראשונה ר' נוח מנדס (Cyiodno 1971); ג"ה ליפמן כללה בסוף מהדורתו לשפה ברורה; ראה עוד: ג"ה טור סיני, הלשון והספר, ירושלים 1955, עמ' 354; ג"ה טורטשינר, "לחידות הלשון של ראב"ע", לשוננו, 10 (1939), עמ' 38–50.
6. G.H. Lippmann, *Sepher Haschem oder das Buch über den vierbuchstabigen Namen* 1834 *Gottes, von Rabbi Abraham Aben Esra [...]*, Fuerth 1834 חדשה, ראה: ילקוט.
7. ראה: ילקוט; יסוד מורא.
8. ראה: דוקס; נוט.
9. ספר זכרון, כ"י פריס 1215.
10. ראה: פינסקר.

הראשון שטען שראב"ע כתב את שפה ברורה ברומא בשנה האחרונה לחייו, כלומר בשנת 1167, היה ר"ב די רוסי: "כדאי לעיין במה שהמחבר אומר בסוף הספר, ושם הוא מעיד שסיים אותו ברומא בשנת ד' תתכ"ז"¹¹. הוא ביסס את טענתו על הקולופון שבכ"י פרמא. אחרי חתימת הספר כתוב שם בכתב יד:

<p>והשלמתי בארבעת אלפים שנת ששית למחזור ר"ס ברומי ביום ששי ביום טובה ושמחה</p>	<p>מכתב לאברהם בר' מאיר ז"ל לדור ודור שנתיך אלהים אתה חי וקים לעדי עד ושוכן עד וקדוש רם ונשגב תבורך אל עזרתני בטובך והשלימתי בארבעת אלפים שנת ששית למחזור ר"ס ברומי ביום ששי ביום טובה ושמחה</p>
--	--

ונפטר החכם הגדול הזה ביום [ ] לירח אדר הראשון שנת ד' אלפים ותשע מאות [ושמונים] וארבע והיתה נפשו צרורה בצרור החיים.¹²
גרץ ובכר ניסו לסתור את טענתו של די רוסי; לדעת גרץ¹³ הקולופון הוא עבודת סופר מאוחרת ושתי ראיותיו הן:

1. אילו כתב ראב"ע את שפה ברורה ברומא, היה צריך לכתוב בעדותו "שכבר חברתי בדקדוק במדינה הזאת שהיא רומה", ולא כפי שכתב "בעבור שכבר חיברתי בדקדוק במדינת רומה".
  2. בפתיחת שפה ברורה כתב ראב"ע שאף על פי שפירושו אינו על דרך הפשט כפירושו רש"י "וחכמי דורנו יתהללו באלה הספרים". באיטליה, אשר בה עדיין לא נתפשטו פירושו, לא יכול היה להתבטא כך משום שבאותו זמן היו פירושו מוכרים רק בצרפת ובלנגדוק, נראה אפוא להניח ששם כתב ראב"ע את חיבורו.¹⁴
- גם לפי בכר לא כתב ראב"ע את שפה ברורה ברומא, וראייתו לכך: אבן ג'נאח נזכר בחיבור זה עשר פעמים אבל לא בשם ר' יונה, כרגיל בכתבי ראב"ע אשר נכתבו

11. I.B. De Rossi (ed.), *Mss. Codices hebraici Biblioth ecae*, Parmae 1803; Ms. 314, I.174
 12. כ"י פרמא 2217, דף 111ב; שפה ברורה ו', עמ' 277. הסופר שוגה בשנת פטירתו של ראב"ע, ראה בכ"י ותיקן 39: "ביום ב' בר"ח אדר ראשון שנת דתתקכ"ז נפטר החכם הגדול ר' אברהם בן עזרא".
 13. ראה: שפה ברורה ו', עמ' 276.
 14. לפי גרץ, אבן עזרא חיבר את "שפה ברורה" ברודוס: "ואחרי כן (בשנת 1165 או 1166) עוד הפעם ברודוס. שם השיב ידו על באור התורה [...] ושם כתב את ספרו האחרון בתורת הלשון העברית – 'שפה ברורה' – לבקשת אחד מתלמידיו ושמו שלמה", ראה: צבי גרץ, ספר דברי ימי ישראל, מהדורת ש"פ ראבינאוויץ, ורשה תרנ"ד, עמ' 229.

באיטליה, אלא בשם ר' מרינוס, כמנהג ראב"ע בכתבים אשר כתב בצרפת. לדעת בכר, שפה ברורה הוא ספר הדקדוק האחרון של ראב"ע אף שמקום חיבורו אינו מפורש.¹⁵

וילנסקי טען שהראיות של גרץ ושל בכר קלושות, ויתר על כן לא כולן ראיות להיקרא ראיות. לדעתו, צריך להניח שהסופר שינה את הכתוב. כיוון שנראה שראב"ע כתב את הפתיחה לשפה ברורה אחרי שמסר לתלמידו שלמה את עיקר הדקדוק, אפשר שכתב את עיקר ספר הדקדוק במקום ובזמן מסוימים, ואילו את הפתיחה במקום ובזמן אחרים. מכך הסיק "שאנו יודעים רק שבשנת תתקכ"ז שלח ראב"ע את ספרו 'שפה ברורה' לגדיב אחד ברומי, אבל זמן ומקום חבורו נעלמו ממנו לע"ע".¹⁶

לדעתי, גם את מסקנתו של וילנסקי אי-אפשר לקבל. הקולופון שמופיע אחרי שפה ברורה בכ"י פרמא מופיע בכמה כתבי-יד אחרים בסוף פירושו ראב"ע לתורה (בכ"י וטיקן, בכ"י קימברידג', בכ"י לונדון),¹⁷ ובקולופון עצמו אין רמז לשפה ברורה או לדקדוק. עלינו להניח אפוא כי הסופר ולא המחבר הוא שצירף את הקולופון לכמה חיבורים. נעלם מאתנו מתי חיבר ראב"ע את שפה ברורה והיכן, וקיימת האפשרות שהיה יכול לכתוב אחרי שפה ברורה עוד חיבורי דקדוק אחרים. חיבורי הדקדוק שיש בעיות בזיהוים הם: שפת יתר, ספר היסוד וספר הפעלים.

שפת יתר

באמצע המאה שעברה גילה ש' פינסקר חיבור דקדוק לא מוכר של ראב"ע. הוא טען שחיבור זה הוא ספר היסוד הנזכר בשפה ברורה. על טענתו זו התווכחו חוקרים רבים, והחשובים שבהם – בכר, אוקס, וילנסקי, פליישר ואלוני.¹⁸ לדעתי, אחרי שאלוני הוציא לאור את מהדורתו לחיבור הדקדוק שגילה פינסקר, אין שום ספק בזיהויו,¹⁹ ברור שהחיבור הוא שפת יתר לראב"ע; ואין טעם לדון בפרטי הוויכוח עליו. הבית שבשיר ההקדמה, "ספר קראוהו שפת יתר",²⁰ אינו הראיה לכך מפני ששיר זה מופיע בראש כמה חיבורים; הראיה היא שמעשרים

15. "Ueber Abfassungsort und Entstehungsjahre des Safa Berura waltet trotz eines vereinzelt, aber bestimmt lautenden Datums, er habe es im Jahre 4927 (1167) in Rom verfasst, Ungewisheit [...] Jedenfalls haben wir es hier mit dem letzten grammatischen Werke I.E.'s zu thun" (בכר, עמ' 25).

16. ראה: שפה ברורה ר', עמ' 280; כ"י ותיקן 39, דף 145; A. Krafft, *Die handschriftlichen hebräischen Werke der kk. Hofbibliothek zu Wien*, Vienna 1847, p. 34

17. ראה: שפה ברורה ר', עמ' 278.

18. ראה מאמריי: ד"ו, היסוד; ד"ו, דקדוק.

19. יסוד דקדוק, עמ' 84.

20. שם.

ושבע המובאות משפת יתר בספרות ימי הביניים,²¹ עשרים ואחת נזכרות בחיבורנו, שתיים עשרה מהן כלשונו ורק שש חסרות.²² בכמה מובאות מצוין גם המקום בשפת יתר שצוטטו ממנו (מתחילת שפת יתר, משער הביניים, מסוף הביניים השני, מצירוף עשרת הקונים), וכן זה מקומן בחיבורנו. גם העדרן של כמה מובאות מהחיבור מוסבר: נראה שהחיבור התגלה חסר שכן בסופו, בחלק הדין בתנועות, מוצגת רק התנועה המורכבת הראשונה. אפשר גם שכמה מן המובאות החסרות שייכות לנוסח אחר של שפת יתר, הנוסח אשר יוסף טוב עלם בן אליעזר בן יוסף מתכוון אליו בכתבו "והוא פירש בספר שפת יתר בנוסח השני" (צפנת פענח, דמשק 1370).²³

מהדורת אלוני גרמה לבלבול בעניין שם החיבור.²⁴ הטעם לקרוא לחיבור יסוד דקדוק הוא כי שיר ההקדמה לו פותח ב"ספר יסוד דקדוק",²⁵ אבל בצירוף "יסוד דקדוק" אין הכוונה לשם החיבור אלא לביאור תוכנו: "ספר יסוד דקדוק" משמעו ספר דקדוק, ספר סוד הדקדוק. במובן זה מופיע הצירוף "יסוד דקדוק" גם בחיבורים אחרים לראב"ע, למשל בספר צחות ("יסוד דקדוק תקן").²⁶ את השם האמתי לחיבוריו נהג ראב"ע לצרף לשורש קר"א בנטיות שונות (קרא, קראוהו, נקרא): "ספר קראוהו שפת יתר",²⁷ "קרא ספר צחות",²⁸ "קרא שמה שפה ברורה",²⁹ "יסוד מספר שמו נקרא".³⁰ כשם שאין זה נכון לקרוא לספר יסוד מספר בשם "ספר כליל שפר" אף על פי ששיר ההקדמה לו פותח ב"ראה ספר כליל שפר" שכן שמו האמיתי הוא יסוד מספר, ועל כך מעיד מחברו בכתבו "יסוד מספר שמו נקרא", כך גם אין זה נכון לקרוא לחיבור שגילה פינסקר "ספר יסוד דקדוק" על אף הפתיחה של שיר ההקדמה; שמו האמתי הוא שפת יתר, כעדות מחברו הכותב "ספר קראוהו שפת יתר".³¹

21. אלוני מזכיר עשרים ותשע מובאות, אבל בשתיים אין רמז לשפת יתר (יסוד דקדוק, עמ' 41).
22. יסוד דקדוק, עמ' 46.
23. שם, עמ' 42.
24. לחיבורנו שני שמות: שפת יתר ויסוד דקדוק (יסוד דקדוק, עמ' 60).
25. ראה: כ"י מונטפיורי 1, 484, דף א3; כ"י פרמא 7, 374, דף 99. בסוף החיבור כתוב "נשלם ספר יסוד הדקדוק", אבל זאת כנראה תוספת הסופר. אלוני במהדורתו עקר את היסוד לשם "יסוד דקדוק", מפני שאצלו נוסחו של שיר ההקדמה הוא "ספר בסוד דקדוק" (יסוד דקדוק, עמ' 83).
26. ספר צחות, עמ' עברי 1*, עמ' לועזי 7.
27. יסוד דקדוק, עמ' 84.
28. ספר צחות, עמ' עברי 1*, עמ' לועזי 16.
29. שפה ברורה ו', עמ' 286.
30. פינסקר, עמ' 133.
31. מנהג הוא אצל ראב"ע להשתמש בכינויים לצד השם האמיתי. כך למשל ליד פירושי התורה הוא מוסיף "זה ספר הישר". ראה: י"ל פליישר, "ע"ד ספר היסוד ושפת יתר לראב"ע", קריית ספר, ג (תרפ"ו / תרפ"ז), עמ' 166.

אלוני ההדיר את ספר שפת יתר לפי שלושה כתבי-יד: כ"י אוקספורד 2566, כ"י לונדון מונטפיורי 404 וכ"י מדריד, הספרייה הלאומית 5.460. הוא לא הכיר את כתבי-היד של פטרסבורג (כ"י Ebr I A 97 מאוסף פירקוביץ' משנת 1297 וכ"י Ebr II A 158-8 מהאוסף השני של פירקוביץ') וגם לא את כ"י ורשה 150,2, אבל הכיר את המסורת הטקסטואלית מפני שכ"י לונדון וכ"י ורשה הם ככל הנראה העתקי פינסקר לכ"י Ebr I A 97, וכ"י Ebr II A 158-8 הוא העתק פירקוביץ' לכ"י Ebr IA 97. במהדורת אלוני חסר שיר שבכ"י פטרסבורג ובכ"י ורשה מופיע בראש החיבור:

זה ספר יסוד הדקדוק להראב"ע.

שירו בראש ספרו על יתד וב' תנועות ויתד וב' תנועות ויתד ותנועה א' בדלת ובסוגר.

-v/-v/-v]

עלי משתה בנו עדה שנינו
 אָבִי שְׁמָעִי לְסוֹכּוֹ יִצְפָּנּוּ
 נְשִׁימְנוּ לְהֵאִיר מְחֻנְנוּ
 וְעַכְּנָן מִן בְּנוֹ אַרְיִם בְּנִינוּ
 וְגַם אֵל הַעֲשִׂירִי יִעֲנֵנוּ
 אֲשֶׁר נִשְׂאָר אֱלֹהִים יִחַנְנוּ
 בְּעָרֵי הַמְּלָכִים שׁוֹטְנֵינוּ
 כִּלְחָם אֲבִיגִיל מִמֶּנּוּ
 וְלֹא יִבְיָנוּן אֲמָרֵי יִקְוֹנּוּ³²

[-v/-v/-v

זכור נא בְּהִסְבֵּנוּ יְדִידֵי
 וְצִלְנוּ אָבִי רֹכֵב וְעַמּוֹ
 וְדוּד מְרִים בְּמִשְׁפֵּט וְאַחֵי קִישׁ
 וְעַמְּנוּ מְקוֹם דוּד בְּלֹא בֵית
 וְיִקְרָא רֹאשׁ לְמִזְלוֹת וְשֵׁנִי
 וְלֹא נַחֲסֵר שְׁנִים עֶשֶׂר וְכָל טוֹב
 וְרַחֲנוּ אַחֻת סֵפֶר בְּתוֹכָהּ
 וְעִירֵי יַעֲקֹב אֲמָרוּ לִי [ ]
 בְּבוֹנֵינוּ בְּמֵאֲרֵי יְנוּבּוֹן

ספר היסוד

את ספר היסוד, כמו את שפת יתר כתב ראב"ע בלוקה בין השנים 1140-1145. בספר צחות, בהסברו לאחד המשקלים המשמש בשירה העברית (יתד וארבע תנועות) הוא מזכיר את ספר היסוד:³³

קרא ספר היסוד
 יגלה לך כל סוד
 שפת העבריים³⁴

32. כ"י Ebr II A 158-8, דף 1.

33. שני הבתים האחרונים שענינם המשקל חסרים בכתב-היד.

34. ספר צחות, עמ' עברי *26, עמ' לועזי 10.

כבר בזמן עבר היה החיבור נדיר מאוד. בסביבות שנת 1370 כתב יוסף טוב עלם בן אליעזר בן יוסף: "עד היום לא בא לידי ספר היסוד רק בספר צחות שלו" ו"כי לא ראיתי ספר היסוד"³⁵. עם זה, הספר מוכר לנו על פי ציטטות ממנו המופיעות בפירושי התורה, ואלה הן (בהדגשות שלי – קד"ו):

1. בפירוש לבראשית א, א, תגובת ראב"ע לדברי סעדיה גאון כי בני אדם נכבדים מן המלאכים היא "ואל תשים לבך לדברי הגאון שאמר שהאדם נכבד מהמלאכים וכבר ביארתי בס' היסוד כי כל ראיותיו הפוכות. וידענו כי אין בבני אדם נכבדים כמו הנביאים ויהושע נפל על פניו מלאך ד' והשתחוה ואמר מה אדני מדבר אל עבדו (יהושע ה, יד) וכן זכריה ודניאל [...]".
2. בפירוש למילת ממנו שבבראשית ב, יז: "לא תאכל. אעפ"י שהתרחי לך פרי עץ הגן, לא תאכל מפרי הדעת. ואחר שאמר מעץ הדעת לא תאכל, מה צורך למלת ממנו? רק הוסיף לבאר. וכן ותפתח ותראהו את הילד (שמות ב, ו) או טעמו אפילו מעט ממנו. ודקדוק ממנו בספר היסוד תמצאנו".
3. בפירוש למילת ממנו שבבראשית ג, כב: "והיה בעל הטעמים ראוי לדבק ממנו עם לדעת, ופי' ממנו לשון רבים, כמו איש ממנו (בראשית כג, ו) וכבר ביארתי בס' היסוד למה נדגש נו"ן הרבים ואנשי מזרח הקוראים אותו בלא דגשות יטעו".
4. בפירוש למילת ויעל שבבראשית יג, א: "ודקדוק ויעל פירשתי בס' היסוד".
5. בפירוש למילת וישתחו שבבראשית כג, ו: "ודקדוק וישתחו בספר היסוד. והאומרים כי השתחיותו היתה לשם, לא אמרו כלום, כי הכתוב אמר שהשתחוה לבני חת. והשתחויה שישוח ראשו, וזה משפט הנותן שבח לאחר וגם משה השתחוה לחותנו".
6. בפירוש (הקצר) למילת ויעלו שבשמות ח, ג: "ויעלו את הצפרדעים. פועל יוצא מהבנין הכבד הנוסף ובס' היסוד תמצאנו".
7. בפירוש (הקצר) למילת בושש שבשמות לב, א: "כי בושש משה על דעת המדקדקים כי משקלו פעלל ולא כפי דעתי ובספר היסוד מפורש".
8. בפירוש למילת וישתחו שבדברים יז, ב: "דקדוק וישתחו בספר היסוד".
9. בפירוש לדברים כ, יט, בעניין קיצור בלשון: "כי האדם עץ השדה. כבר ביארתי בספר היסוד, כי יתכן בכל לשון לקצר לאחו דרך קצרה, כמו חמור לחם (שמואל א טז, כ). רק מלת לא לא יתכן להיותה נחסרת כי הטעם יהיה להפך. ומדקדק גדול ספרדי אמר כי חסר ה"א". וכן הוא כי האדם עץ השדה. וזה הטעם איננו נכון בעיני, כי מה טעם לאמר לא תשחית עץ פרי, כי איננו כבני אדם שיוכל לברוח מפניו. ולפי דעתי, שאין לנו צורך לכל זה, וזה פירושו, כי ממנו תאכל, ואותו לא תכרות כי האדם עץ השדה, והטעם כי חיי בן אדם הוא עץ השדה וכמוהו כי נפש הוא חובל (דברים כד, ו) כי חיי נפש הוא חובל".

35. ראה: יסוד דקדוק, עמ' 41-42.

נוסף על כך, בכתב־יד משנת 1469 הנמצא בפריז (בספרייה הלאומית, heb 1239, דפים 145א–147א, בגיליון "לשון לימודים" לשלמה אבא מרי הירחי) כתובים כמה עמודים מחיבור "ספר היסוד לאבן עזרא ז"ל". גלוי ומפורש שכתב־היד מכיל רק קטע מן החיבור, כנראה תחילתו בלבד. בקטע דן המחבר בחלקי הלשון, בשמות, במיליות ובפעלים (בבניינים קל ונפעל בלבד).³⁶ גם בכתב־יד אחר (בספריית הוותיקן, סימן Ebr 460, דפים 111ב–123ב) נמצא החיבור. בכתב־יד זה מהמאה החמש עשרה³⁷ שמו "שפת יתר [לראב"ע]", ובו הקטע שבכתב־היד מפריז ועוד קטעים אחרים. בכתב־יד זה המחבר דן בחלוקת הלשון, בשמות, במיליות ובפעלים (בפעלים השלמים לבנייניהם ובפעלים החסרים). לדאבוננו, מצב כתב־היד מקשה מאוד לקרוא בצילום או במיקרופילם את רוב העמודים. עוד כתב־יד (כ"י Or 1425 שבספרייה הבריטית) ובו קטע מהחיבור (קטע קטן על חלוקת הלשון, השמות, המיליות והפעלים) אחרי "מעשה אפור" של פרופיאט דוראן. כתב־היד מיוחס למאה החמש עשרה־השש עשרה.³⁸

אם כך, לפחות שני כתב־יד עתיקים מייחסים את חיבור הדקדוק לראב"ע. עובדה מפליאה היא שהחיבור (שלהלן ייקרא החיבור הנידון) הוטמע בשלדו של ספר אחר, הוא ספר שכל טוב. אמתות ההנחה מבוססת על השוואה בין החיבורים. נפנה תחילה לתורת השמות:

שכל טוב	החיבור הנידון
ושמות הדברים הם נמצאים על שבעה חלקים [...]	השמות הם על שבע דרכים
הראשון: מצאנו שם מושם על דבר לאות שיתבונן השם דבר כאמרנו	1 הדרך הראשון שם דבר:
ארץ ושמים, רוח ומים, דשא, עשב ירק, שמש, ירח, כוכבים,	שמים, אבן, דשא, עשב,
כסף, זהב, ברזל, עופרת [...]	כסף, זהב, ברזל, עופרת, אש [...]
והשמות מצאנום דבקים עם אותיות קנין.	הדרך הזאת יצמדו לאותיות הקנין.
השני שם עצם אדם כאדם,	2 הדרך השנית שם העצם: אדם,
שת, אנוש [...]	שם, אנוש [...]
לא ידבק באותיות הקנין.	הדרך הזאת לא יצמדו לאותיות הקנין.

H. Zotenberg, *Catalogues des Manuscrits hébreux et samaritains de la Bibliothèque Impériale*, Paris 1866, p. 226 .36

ג' אלוני וד"ש לוינגר, רשימת תצלומי כתב־היד העבריים במכון כתב־היד שבספריית הוואטיקן, ירושלים תשכ"ח, עמ' 63 (שפת יתר לאברהם בן מאיר ׳ן עזרא). מסקנותיי זמניות, תוקפן ייקבע כאשר כ"י Ebr 460 מספריית הוותיקן ייחקר היטב. .37

G. Margoliouth, *Catalogue of the Hebrew and Samaritan Manuscripts in the British Museum*, London 1909–1915, ad loc. .38

- 3 הדרך השלישית שם יחס: אברהם העברי, מרדכי היהודי [...] הדרך הזו לא יצמדו לאותיות הקנין. אבל יאמר מהם עברים, יהודים [...] עברים, יהודים [...]
- 4 הדרך הרביעית שם מקרה: חכמה, תבונה, הוללות, סכלות, פשע, עון, אשמה, צדקה, מות וחיים [...] הדרך הזאת יצמדו לאותיות הקנין. הדרך החמישית שם תואר: חכם, צדיק [...] הדרך הזאת יצמדו לאותיות הקנין.
- 5 הדרך השישית שם הפועל: זכור ושמור [...] הדרך השביעית שם המספר: אחד [...] הדרך הזאת יצמדו לאותיות הקנין.
- 6 הדרך השמינית שם הפועל: וחלקי המלין נמצאים על ה' דרכים האחד: יש מלין מורות על תוספת ענין כמו אף [...] גם [...] ויש לחסרון כמו אך [...] ויש לחזוק הטעם: כה [...] אמנם [...] אבל [...] אולם [...] אכן [...] ויש מהם לתנאי: לו [...] אולי [...] פן [...] ויש על מהירות: פתע, פתאום. יש פיוס [...] אנא [...] בי [...] כל אלה אינם סמוכים אותיות המשרתים. השני יש מלים מורים על עצם דבר ודבקים עם המשרתים שהם סימן הפעולים כאמרנו
- 7 הדרך השמינית שם הפועל: זכור ושמור [...] הדרך השביעית שם המספר: אחד [...] הדרך הזאת יצמדו לאותיות הקנין.
- 8 המלות על חמש דרכים הדרך הראשונה לתוספת ענין: אף, גם; למעוט ענין: אך; לחזוק הטעם: כה, אמנם, אבל, אולם, אכן; לתנאי: לו [...] אולי, פן [...] למהירות: פתע, פתאום; לפיוס: אנא, בי [...] הדרך הזאת לא יצמדו לאותיות הקנין. הדרך השני לעצם דבר: [...] יצמדו לאותיות הקנין: יש, ישנם, ישנו, ישנה, ישך [...]
- 9 הדרך השמינית שם הפועל: זכור ושמור [...] הדרך השביעית שם המספר: אחד [...] הדרך הזאת יצמדו לאותיות הקנין.
- 10 וחלקי המלין נמצאים על ה' דרכים האחד: יש מלין מורות על תוספת ענין כמו אף [...] גם [...] ויש לחסרון כמו אך [...] ויש לחזוק הטעם: כה [...] אמנם [...] אבל [...] אולם [...] אכן [...] ויש מהם לתנאי: לו [...] אולי [...] פן [...] ויש על מהירות: פתע, פתאום. יש פיוס [...] אנא [...] בי [...] כל אלה אינם סמוכים אותיות המשרתים. השני יש מלים מורים על עצם דבר ודבקים עם המשרתים שהם סימן הפעולים כאמרנו
- 11 יש, ישנם, ישנו, ישנה, ישך [...] יש, ישנו, ישך [...] יש, ישנו, ישך [...] יש, ישנו, ישך [...] יש, ישנו, ישך [...]

- 10 הדרך השלישית למגרעת: השלישי יש מלין מורים על מגרעת שם דבר [...] לא, אל, בלי, בלתי, אפס [...] והם נצמדים עם משרתים אותיות הקנין. הרביעי יש מלים מורים על שאלת מקום וזמן ודבר [...]
- 11 הדרך הרביעית לשאלה: איה, מי, מה, אנה, מתי. והדרך הזאת יצמדו לאותיות הקנין חוץ מאיה [...]
- 12 והדרך החמישית להודעה: איה שנאמ' עם שנים כנוים נעלם החמישי יש מלים מורים על הודעת מקום וזמן ודבר [...]
- פה, שם, לזו, לזו, זה, זו, זאת [...] פה, כה, שם, שמה, הלזו, הלזו, זו, זו, זאת [...]
- הדרך הזאת יצמדו לאותיות הקנין: הגו, הנני, הנם, הננם [...] וזאת המלה מצטרפת באמרנו הגו הנך הנני הנם הנכם [...]

בתורת הפועל תבנית הדיון משותפת לשני החיבורים. הדיון בפועל הוא דיון פרדיגמתי. השורש המשמש בנטייה הוא פק"ד. הבניינים הם קל, נפעל, פיעל, פועל, הפעיל, הופעל, פועל מרובע הכבד והתפעל. סדר הזמנים קבוע בכל הבניינים: עבר, בינוני, ציווי, מקור ואית"ן (עתיד). בזמן עבר סדר הנטייה הוא: פקד, פקדת, פקדתי, פקדו, פקדתם, פקדנו, פקדה, פקדת, פקדתן; בזמן עתיד: אפקד, יפקד, תפקד, נפקד, יפקדו, תפקדו, תפקדי, תפקדנה. נידונים פעלים שלמים, חסרים (נחים) וכפולים.

מכל מה שהצגתי ברור ומפורש שיש תלות בין שני החיבורים האלה; החיבור הנידון הוא כשולד בעוד שכל טוב הוא כגוף מפותח. יש שלוש אפשרויות להסבר התלות שבין החיבורים:

1. החיבור הנידון תלוי בשכל טוב,
  2. שכל טוב תלוי בחיבור הנידון,
  3. הן החיבור הנידון הן שכל תלויים בחיבור אחר.
- אין לנו שום יסוד להניח את האפשרות השלישית. משתי האפשרויות האחרות אני מעדיף את האפשרות השנייה, ואלו טעמיי:

שכל טוב נמצא בשלושה כתביידי לפחות: בכ"י קרלסרוהה (שההדיר אברהם רפאל יהודה מאיר), בכ"י פירנצה (שפרסמו קסטלי ואורטויטא³⁹) ובכ"י מדריד

39. ראה: D. Castelli, "Le-sefer Sekhel Tob. Abrégé de grammaire hébraïque de Moïse Qimhi", *REJ*, 28 (1894), pp. 212-227; F.J. Ortueta y Murgoitio, *Moisés Kimchi y su obra Sekel Tob*, Madrid 1920

(שהדפיס אורטוטיא).⁴⁰ החיבור יוחס לר' משה קמחי, אולי מפני שבשיר ההקדמה מוזכר משה כמחברו ("זכרו יפאר אשר יודיע דרכיו למשה"),⁴¹ ומפני שבאחד מכתבי-היד הוא מקדים את הספר "מהלך שבילי הדעת" לר' משה קמחי.⁴² אבל המחבר אינו משה קמחי: הדרך שבה מוזכר משה קמחי בשכל טוב – "וכן כתב ר' משה קמחי בספר התחבשת",⁴³ "וכתב ר' משה קמחי",⁴⁴ "וכן פרש ר' משה קמחי"⁴⁵ – איננה הדרך שבה רגיל מחבר לכתוב על עצמו. מחבר שכל טוב הוא ר' משה בן אחי ר' מנחם בר' שמעון מפוסקירא, ועל כך מעיד הכתוב: "וכן כתב אדוני ר' מנחם בר' שמעון",⁴⁶ "וכן כתבו אדוני דודי ר' מנחם בן אדוני ר' שמעון".⁴⁷ על ר' מנחם אנו יודעים שהיה תלמידו של ר' יוסף קמחי ושסיים את פירושו לירמיהו בשנת 1191.⁴⁸ ידוע גם שכ"י קרלסרוזה נכתב קודם לשנת 1282.⁴⁹ בשל שתי עובדות אלה נראה ששכל טוב נכתב במחצית הראשונה של המאה השלוש עשרה, זמן לא רב לאחר מותו של ראב"ע (בשנת 1167). אין זה מתקבל על הדעת שמישהו בזמן מאוחר יותר תמצת את שכל טוב, קרא לקיצורו ספר היסוד או שפת יתר וייחס אותו לר' אברהם אבן עזרא; ההנחה ההגיונית היחידה היא שר' משה בן אחי ר' מנחם בר' שמעון הרחיב חיבור דקדוק מצומצם שחיברו מדקדק אחר. נראה אפוא להסיק שהחיבור הנידון הוא חיבור דקדוק עתיק מאד, לפחות מן המאה השלוש עשרה, וייחוסו לר' אברהם אבן עזרא איננה סברא בעלמא, מה עוד שהקשר בין תורת הדקדוק של מחבר שכל טוב לזו של ר' אברהם אבן עזרא ברור.⁵⁰

40. ראה ההערה הקודמת.
41. שכל טוב, עמ' 9.
42. כזו היא למשל דעתו של אברהם די בלמש: "ואולם רבי משה קמחי בספר שכל טוב שלו כתב שבהיות האדם דור שלישי לראשון אינו מתיחס אליו כי לא יאמר ראובן הישראלי בהיות ראובן בן ישראל, אך מדור רביעי והלאה ירצו לכנות את עצמם בשם אביהם הראשון כמו אהרון הלוי כי הוא רביעי אל לוי" (מקנה אברם, פרק "בחלוקת השמות", עמ' 98, שורות 10–14). וראה: שכל טוב, עמ' 12; יצחק בן יעקב, אוצר הספרים, וילנה תר"ם, עמ' 583, מספר 670.
43. שכל טוב, עמ' 31, שורה 13.
44. שם, עמ' 64, שורה 1.
45. שם, עמ' 35, שורה 16.
46. שם, עמ' 46, שורה 12.
47. שם, עמ' 4, שורה 18.
48. ראה: H. Gross, *Gallia Judaica*, Paris 1897, p. 450; E. Renan, "Les rabbins français du commencement du quatorzième siècle", (ed.) *Histoire littéraire de la France*, Paris 1877, p. 551.
49. את ספר המכלול לדרור קמחי כתב באותו כתיב-היד אברהם בר שמואל בר יצחק בשנת 1242. ראה: W. Brambach, *Die Handschriften der Badischen Landesbibliothek in Karlsruhe*, Wiesbaden 1970, pp. 26–28.
50. מחבר "שכל טוב" מזכיר פעמים רבות את ראב"ע: "וכתב ר' אברהם כ"ע שאין טעם [...]"

בכר ידע על כ"י פריס והכיר את שורותיו הראשונות (דרנבורג העתיקן בשבילו). הוא דחה את ההשערה לפיה ר' אברהם אבן עזרא הוא מחברו של ספר היסוד כיוון שסבר שראב"ע לא השתמש במונח מילה כמונח המציין מילת טעם; ⁵¹ הוא סבר שספר היסוד לראב"ע הוא הספר שפינסקר גילה (ואלוני ההדיר) ושפת יתר הוא ספר ביקורת של ראב"ע על תקון השגגות ⁵² (שבסליכיס הדפיסו ראשון ואחריו ליפמן ⁵³). בכר לא הכיר את כתבי־היד שהוזכרו, והראיה שנתן להשערותו מסופקת; עם זאת, יש טעם בטענתו שהחיבור הנידון אינו ספר היסוד לראב"ע ⁵⁴ שכן בעוד החיבור הנידון הוא חיבור דקדוק פרדיגמתי, והמחבר אינו מפרש ואינו מבאר אלא נותן את פרדיגמות הלשון ותו לא, ⁵⁵ הרי שבציטטות של אברהם אבן עזרא מספר היסוד יש הגדרות, פירושים ובאורים ולא רק פרדיגמות. על אף זאת, אל לנו לשכוח שהחיבור הנידון עתיק מאוד, מן המאה השלוש עשרה ואולי אפילו מן המאה השתים עשרה, וכאמור שני כתבי־היד מייחסים אותו לראב"ע. לכן יש לבדוק את המונחים שבחיבור האמור, את תורת הדקדוק המוצגת בו ואת סגנונו כדי לקבוע אם אכן ראב"ע הוא מחברו.

המונחים

רוב המונחים אשר המחבר משתמש בהם בחיבור הנידון – שם דבר, שם עצם, שם יחס, שם מקרה, שם תואר, שם פועל, שם מספר, נקבה, זכר, מילות, פועל, בניין, עתיד, נוכח, נסתר, מדבר בעדו, גזרות, בינוני, שלמים, ציווי ומקור – נמצאים

- (שכל טוב, עמ' 32, שורה 8); "ככה פרש ר' אברהם ב"ע" (שם, עמ' 46, שורה 18); "וכן אמר ר' אברהם א"ע" (שם, עמ' 59, שורה 18); "ור' אברהם אבן עזרא כתב כי נינם" (שם, עמ' 71, שורה 13) ועוד. השפעת ראב"ע על תורת הדקדוק של "שכל טוב" גלויה (למשל בדיון בפעלים שלשורשם שתי אותיות ובפעלים שלשורשם ארבע אותיות).
51. בכר, עמ' 16: "Milla allein heisst bei I.E. nie Partikel" (=למילה "מלה" לבדה אין אצל ראב"ע ערך של מילת העניין). פרייס לא קיבל את טענתו: "Dies scheint also nicht ganz zu stimmen" (פרייס, עמ' 72); ואכן טענת בכר אינה נכונה, ועל כך בפירוט בהמשך המאמר.
52. אני מעדיף לקרוא כך לספר ההשגות על פירושי של סעדיה גאון המיוחס לדונש בן לברט, מפני שכן רצה מחברו לכנותו: "ואני אומר שראוי לקרות כתבי זה תקון השגגות" (תקון השגגות, עמ' 15, שורה 47).
53. ראה: M. Bislichis, *Sefat Yeter – labium superbum: Defensio Saadiae Gaon contra strituras Dunasch*, Pressburg 1838; G. H. Lippmann, *Sephat Yether*, Frankfurt 1843; ג' אלוני, מספרות ימי הבינים, ירושלים תש"ה, עמ' 82–86.
54. עליי לשנות את המסקנות במאמרי: ד"ר, היסוד; כאשר חיברתי את המאמר טרם היכרתי את כ"י ותיקן, Ebr 460 ואת כ"י לונדון, Or 1425.
55. פרופיאט דוראן כינה את הפרדיגמות הדקדוקיות האלה משלים: "אמנם קצת המדקדקים לא התחכמו לבאר אותם בגדריהם כי אם במשלים לבד ואמרו בשם כמו בגד צמר קבר ובפעל כמו אמר בחר שמר [...] (מעשה אפוד, עמ' 31).

בחיבורים אחרים של אבן עזרא.⁵⁶ כמה מונחים אינם מופיעים בחיבורים אחרים של ראב"ע: קניין (במקום כינויים),⁵⁷ בודד,⁵⁸ מתעבר,⁵⁹ איתן,⁶⁰ חסרים ונחים.⁶¹ ראוי לזכור כי ר' אברהם אבן עזרא היה בין הראשונים, אם לא הראשון, שכתב חיבורי דקדוק עברי בעברית אחרי המדקדקים הספרדים חיוג', אבן ג'נאח ואבן ג'יקטיליה. הוא חידש מונחים דקדוקיים רבים, ומובן שבעניני חידושים אלו לא נחשבו למונחים קבועים,⁶² ולכן לא היה עקיב בשימושו בהם בחיבוריו. כך למשל אין פקפוק בכך שראב"ע הוא מחברו של ספר צחות אף שהוא מכנה בו פעלים שאינם שלמים: בעלי היו"ד, בעלי האל"ף, ובעלי הה"א וכדומה, ולא נחים או עלומי אות.

תורת הדקדוק

חלוקת הלשון:

לפי דעת ר' אברהם אבן עזרא, בלשון שלושה חלקים: שמות, פעלים ומיליות. הראשון שהכניס חלוקה זאת, שהייתה נהוגה אצל המדקדקים הערבים,⁶³ ללשון

56. ראה: פרייס; ד"ו, דקדוק.
57. אבל הוא משתמש במונח הקונים. ראה: פרייס, עמ' 122.
58. במקום עומד. ראה: פרייס, עמ' 110.
59. במקום יוצא. ראה חבורי: ד"ו, דקדוק, עמ' 36.
60. במקום עתיד. ראה: פרייס, עמ' 110.
61. במקום בעלי האל"ף (יסוד דקדוק, עמ' 132 [דף 65א, שורה 1 בכתב-היד]); בעלי היו"ד וכדומה או עלומי העי"ן (שם, עמ' 155 [דף 71ב, שורה 4 בכתב-היד]); עלומי הלמ"ד וכדומה. קל למצוא בחיבורי הדקדוק של ראב"ע יסוד לשימוש במונח פעלים נחים, למשל: "ודע כי הפעלים שהעי"ן שלהן נח נעלם כולם קמוצים כמו קם" (ספר מאונים, דף ט, עמ' א, שורה 1).
62. ראה ספרי: C. del Valle, *Die grammatikalische terminologie der frühen hebräischen Grammatiker*, Madrid 1982, p.x; F. E. Greenspahn, "Abraham Ibn Ezra and the Origin of Some Medieval Grammatical Terms", *JQR*, 76 (1986), p. 220
63. ראה: G. Jahn, *Sibawaihi's Buch über die Grammatik*, I, Berlin 1895 (Hildesheim: 1969), p. 9; G. Troupeau, "La risalat al-Kitab de Sibawayhi", *Mélanges de l'Université Saint Joseph*, 48 (1973-1974), pp. 324-325; A. Goguyer, *L'Alfiyya d'Ibnu Malik suivie de la lamiiyyah du même auteur avec traduction et notes en français*, Beyrouth 1885, p. 5; E. Trumpp, *Einleitung in das Studium der arabischen Grammatiker: Die Ajrumiyyah des Muhammad bin Daud*, München 1876, p. 2; B. Weiss, "A Theory of the Parts of Speech in Arabic", *Arabica*, 23 (1976), pp. 23-36. בחיבור האחרון המחבר מתאר את שתי הדרכים בהן הגיעו המדקדקים הערבים לחלוקת הלשון לשלושה חלקים. המדקדקים הסורים מחלקים את הלשון לשבעה או שמונה חלקים בעקבות הדקדוק היווני; מרקס בספרו: A. Merx, *Historia artis grammaticae apud Syros*, Leipzig 1889, p. 137) לכן שהדקדוק

העברית היה כנראה סעדיה גאון;⁶⁴ על כל פנים, דונש בן לברט כבר חילק את הלשון לשלושה חלקים אלה (שמות, פעלים ומיליות).⁶⁵

את תורת החלוקה של הלשון לשלושה מציג ראב"ע בשלושה מקומות לפחות. בספר צחות: "גם כל לשון יתחלק לשלושה חלקים. החלק האחד הוא השם, והוא בעיקר עצם הדבר [...] והחלק השני הוא הפועל והוא כמו מקרה והחלק השלישי הטעם, פעם הוא אות או מילה ועם סיבת היות המקרה בעצם כאילו הוא מדבר אחר עליון",⁶⁶ בהקדמה לפירושי התורה (בגרסה הקצרה): "כל לשון מתחלקת לשלושה פנים: האחד שם [...] והחלק השני מפעל ולעולם יורה זמן עבר או עתיד [...] והחלק הג' מילות טעם ודבק ענין או אות",⁶⁷ ובשפת יתר: "וכל לשון יתחלק לשלושה חלקים: החלק האחד הוא שם והוא היסוד [...] החלק השני הפועל [...] והחלק השלישי מילות דבק [...]".⁶⁸

בשלוש המובאות הסדר של חלקי הלשון זהה: השמות בראש, אחר כך הפעלים ובסוף המיליות. לסדר הזה יש בסיס: השם הוא היסוד, העצם,⁶⁹ הפועל הוא המקרה, והמילית היא "כאילו הוא מדבר אחד עליון" המגלה את היחס שבין השם לפועל.⁷⁰ המונחים לשם זהים בכל המובאות, אבל שונים לפועל (פעל, מפעל)

הערבי אינו תלוי בדקדוק הסורי: "At fallitur qui in grammatica arabes syrorum fuisse discipulos putat et jam eo refutatur illa opinio quod arabes de septem partibus orationis nihil habent quae apud Syros totius systematis grammatici efficiunt fundamentum." (= אין זה נכון שהערבים היו תלמידי הסורים בדקדוק, הראיה שאין לערבים דבר משבעת החלקים שבלשונם של הסורים, והם ביסוד דקדוקם). אהרן בן אשר הלך בעקבות הדקדוק הקלטי כשחילק את הלשון העברית לשמונה חלקים: "סדר המדבר: השמות והאותות והקהל והמלות והתמורות והדבקות והמצדירות ועין הבדלה" (רבי אהרון בו משה בן אשר, ספר דקדוקי הטעמים, מהדורת יצחק בן אריה יוסף בער והערמאן לעברעכט שטראק, ליפציג תרל"ט, עמ' 61, שורה 1. המובאה הזאת אינה נמצאת במהדורת אהרון דותן, ירושלים 1968 כי דותן מייחסה למחבר אחר).

64. S. L. Skoss, "Saadia Gaon, the Earliest Hebrew Grammarian", *AAJR*, 21 (1952).

65. p. 11, אבל סקוס אינו מביא ראיות לכך מכתבי סעדיה; וראה: א' דותן, אור ראשון בחכמת הלשון: ספר צחות לשון העבריים לרב סעדיה גאון, ירושלים תשנ"ז, עמ' 339-340.

66. "וכל המבטא מחולק על שלושה חלקים: שמות, ופעלים ותיבות העניניים" (הקדמת דונש, עמ' 48).

67. ספר צחות, עמ' עברי *80, עמ' לועזי 7.

68. פירושי התורה, א, עמ' 144.

69. יסוד דקדוק, עמ' 91 (דף 253, שורה 19 בכתב-היד).

70. ראה: "עיקר הדבר" (ספר צחות, עמ' עברי *80, עמ' לועזי 8); "היסוד" (יסוד דקדוק, עמ' 91 [דף 253, שורה 20 בכתב-היד]).

71. "הטעם סיבת היות המקרה בעצם כאילו הוא מדבר אחד עליון" (ספר צחות, עמ' עברי *80, עמ' לועזי 12). פרופיאט דוראן משווה את מילת הטעם לצורה, לשכל נפרד: "כי כמו שכלל הנמצא נחלק אל עולם השכלים הנפרדים העצמים הקיימים בזולת שנוי ואל עולם הגלגלים

ולמילית (טעם, מלות טעם, מלות דבק). במקום אחד בחיבורי ראב"ע שונה סדר חלקי הלשון – בראש הפעלים, אחר כך השמות ובסוף המיליות – כשהוא כותב על ה"א השאלה "והנה הוא ישרת לתמה עם הפעלים, עם השמות ומלות הטעם".⁷¹ אולי שינה פה ראב"ע את הסדר מפני שעל פי רוב ה"א השאלה מצטרפת לפועל.⁷² בחיבור הנדון המחבר מחלק את הלשון לשלושה חלקים, אבל בסדר הבא: שמות, מיליות ופעלים.⁷³ סדר זה מצוי אצל משה קמחי ב"מהלך שבילי הדעת" ("להבין דרכי לשון הקודש כי הם שלשה: שם מלה פועל").⁷⁴ חלוקת הלשון בחיבור הנדון שונה מהחלוקה בחיבורים אחרים של ראב"ע הן בסדר – שמות, מיליות ופעלים לעומת שמות, פעלים ומיליות, הן במונחים – המונח מילה משמש במקום המונחים טעם, מילות הטעם ומילות דבק הנהוגים בחיבורים האחרים. נראה ששינוי הסדר נובע מסיבות מעשיות: מחבר החיבור הנדון מציג בו את פרידיגמות הלשון והוא מתחיל ביחידות הקטנות מבחינה מורפולוגית – השם והמילית – כדי להתרכז אחר כך בפועל. אשר לחילוף המונחים, ציינתי לעיל שבכר סבר שדי בכך

אשר הם בתנועת מתמדת באנה ואל עולם ההויה והפסד אשר הוא בשנוי מתמיד בכל מיני התנועות, כן חלקי הלשון. השם המורה על עצמים והמקים אשר לא יושקף אליהם בחינה בתנועה וידמה בזה אל העולם הקיים בזולת תנועה והפעל אשר יורה על חדוש המקרה בתנועה וידמה בזה אל העולם התמידי התנועה באנה ומלת הטעם אשר היא מצורפת אל השם והפעל אין לה קיום ואמתות בעצמותה וידמה בזה לעולם ההויה וההפסד החלוש הקיום והמציאות" (מעשה אפור, עמ' 33). ראה גם בנימין בר יהודה מרומא: "והמלה [...] היא מטעמת הדיבור" (יהודה מרומא, "הקדמה", אליהו הלוי (עורך), דקדוקים, ונציה ש"ו, עמ' 7).

71. ראה: ספר צחות, עמ' עברי *45, עמ' לועזי 4. רק בכ"י פריס 1224 מצוינים שלושה חלקים אלו, וזה הנוסח הנכון מפני שאחר כך מתואר אופן צירוף ה"א השאלה לפעלים, לשמות ולמילות הטעם. את סדר הפעלים, השמות והמיליות אנו מוצאים אצל משה בן יצחק בן הנשיאה (ספר השם, מהדורת בנימין קלאר, ירושלים תש"ו, עמ' 34); אצל יוסף קמחי B. Finkelsherer, *Die Sprachwissenschaft des Josef Ibn Caspi*, Göttingen 1930, p. 44. אצל מרדכי יאיר M. Melchior, *Das Buch Mafteach d. i. Die hebräische Verballehre* Mordechai Jairs, Königsberg 1923, p.1

72. הסדר הרגיל הוא שמות, פעלים ומיליות. ראה: ספר הענק, עמ' 33; ספר הרקמה, עמ' 30; יהודה הלוי, כוזרי, מהדורת J. Buxtorf, בסיליה ת"ק, עמ' 54; I. Efron, *Maimonides'* *Treatise on Logic*, New York 1938 (מלות הגיון, פרק 1); מחברת הערוך, דף ג, עמ' א; יוסף קמחי, ספר זכרון, מהדורת ז' בכר, ברלין תרמ"ח, עמ' 19; דוד קמחי, מכלול, מהדורת י' ריטנברג, ליק 1862, עמ' 1ב; מעשה אפור, עמ' 32; "פתח דבר", דקדוקים (לעיל הערה 20), עמ' 55; אבן דנאן, עמ' 12; דוד בן שלמה יחיא, לשון למודים, א-ב, קושטא ש"ב; שמואל ארקיוולטי, ספר ערוגת הבשם, ונציה ש"כ, עמ' 20.

73. כ"י וטיקן, 460. בכ"י פריס, 1239 הסדר אחר: מיליות, שמות ופעלים. נראה שהסדר הנכון הוא שמות, מיליות ופעלים מפני שבסדר זה המחבר דן בחלקי הלשון.

74. *Grammatica Rabbi Mosche Kimchi iuxta Hebraismum*, per Sebastianum Munsterum, versa Basel, Apud Andream Cratandum, 1531, p.1

כדי לשלול את ייחוסו של החיבור לראב"ע, מפני שלפי דעתו ראב"ע לא השתמש אף לא פעם אחת במונח מילה במקום במונח מילת טעם.⁷⁵ אבל טענתו אינה נכונה: ראשית, כיוון שיש מונחים המופיעים רק פעם אחת בחיבורים שאין ספק שראב"ע חיברם; ושנית, אין זה נכון שראב"ע לא השתמש במונח מילה במקום במונח מילת טעם,⁷⁶ והנה כמה דוגמות: "ושם עם שם לא יתדבקו כי אם בתוספת אות או מלה",⁷⁷ "ויש מהם בדבק מלה או אות כמו בטח שהיא עם על או אל",⁷⁸ ו"אותיות הטעמים והמלות".⁷⁹ במשפטים האלה המונחים מילה ומילות משמעם מילת טעם.

העיקרון של שלוש האותיות של שורש הפועל:

בהקדמה לשפה ברורה מתאר ראב"ע את תולדות גילוי העיקרון שלוש האותיות של שורש הפועל העברי. הראשון שגילה עיקרון זה היה יהודה אבן דוד המכונה חיוג'. לפי דעתו של ראב"ע קדם לו דונש בן לברט: "רק ר' אדונים הלוי הקיץ מעט משנת האולת כי הנזכרים תרדמות השם נפלה עליהם ויפקח אלהים את עיני ר' יהודה ב"ר דוד הנקרא חיוג' להכיר אותיות הנח ואיך הם נוספים ונעדרים ומתחלפים".⁸⁰ בכל אופן הראשון שהכניס לעברית את העיקרון "אין פועל פחות משלוש אותיות"⁸¹ היה חיוג'.⁸²

75. "Indessen zeigt der Anfangssatz des Fragmentes [...] dass wir es hier mit einem fremden, wahrscheinlich jüngern schriftstellerischen Produkte su thun haben [...] Milla (בכר עמ' 16) – allein heisst bei I.E. nie Partikel"
76. א' פרייס טען נגד בכר בנקודה הזאת: "Dies scheint also nich ganz zu stimmen" (= אין זה נראה נכון – פרייס, עמ' 72).
77. ספר צחות, עמ' עברי *80, עמ' לועזי 14.
78. פירושי התורה, עמ' 146.
79. יסוד מורא, עמ' 4.
80. שפה ברורה, דף כה, עמ' ב, שורה 1. נראה שראב"ע מזהה את ר' אדונים, מחבר תקון השגגות, עם דונש בן לברט. בתשובות ראב"ע על תשובות דונש על סעדיה גאון (ראב"ע לדונש) מייחס ראב"ע לדונש בן לברט דברים התואמים לתורת הדקדוק של האחרון, כמו שהאותיות דל"ת ושי"ת הן אותיות משרתים (הקדמת דונש, עמ' 45). ראה: חבורי, ד"ן, קורדובה, עמ' 203; ג' אלוני, "דונש ואדונים בספרותנו", סיני מג, ז-יז (ניסן-אלול תשי"ח) עמ' שפ"ו. בראב"ע לדונש מייחס ראב"ע לר' אדונים (הוא ר' דונש בן לברט) את הראשונות בקביעה שלשורש הפועל שלוש אותיות, ומסתמך על טענת דונש שבשורש מ"ג עי"ן השורש נחה ("מן הפעל המסתכן עי"נו" – תקון השגגות, עמ' 15, שורה 10), ועל הציטוט ממנו "ואל תתעלם מן המעשים המסוכנות בפ"ה ובעי"ן ובלמ"ד שלהם" (שם, עמ' 12, שורה 22). ראה: ד"ן, קורדובה, עמ' 238. בעיית זהות מחברו של תקון השגגות קשה לפתרון (שם, עמ' 133).
81. ראה: ספר צחות, עמ' עברי *97, עמ' לועזי 9; שפה ברורה, דף כו, עמ' ב, שורה 13.
82. אנה לא יכון פעל מן אלאפעאל עלי אקל מן תלאת'ה חרוף", M. Jastrow, *The Weak and*

חיג' הביא שלוש ראיות לכך שהעיקרון של שלוש האותיות של השורש תקף במערכת הפועל כולה, גם בפעלים שנראה שלהם שתי אותיות שורש בלבד:

1. אם ייתכנו שורשים אשר להם שתי אותיות, ולמשל שורש הצורה יקם הוא ק"ם, שורש שתה הוא ש"ת ושורש ירוש הוא ר"ש, הרי שהצורות קמתי, קמיתי ויקמתי יהיו כולן נכונות; אזי ישרור בלשון תוהו ובוהו, והשומע לא יבין. בלשון חיג': "ואם כפי רצון כל איש כן ידבר או יהרסו בניני הלשון, וישחת גבולם ויפלו חומרתם, כי הפועל שהפ"א שלו אות נח וכן ישוב פועל עי"נו (או הלמ"ד) שלו אות נח נעלם וכן הפועל שהלמ"ד שלו או נח נעלם ישוב פועל הפ"א מן העי"ן שלו אות נח נעלם".⁸³

2. יש שכתובות אותיות תמורת אותיות חסרות, כמו האל"ף ב"וקאם" (יהושע י, יד) הבאה במקום יו"ד או וי"ו (קי"ם או קר"ם).

3. בנטיית העתיד של בניין קל נשאר הנח הנעלם: התנועה הארוכה (הקמץ) והאות הנחה הם סימן לאות הנעדרת (בין קום, למשל).⁸⁴

למשה הכהן אבן גייקטיליה עוד ראייה לעיקרון של שלוש האותיות של השורש במערכת הפועל: "אם ייתכן שורש אשר לו שתי אותיות, אפשר ששתי האותיות יהיו אותיות נוח וכיוון שסגולת אותיות נוח היא להעדר מן הכתב או מן המבטא לא יותר לפועל מבע".⁸⁵

ראב"ע אינו מקבל לא את הראיות של חיג' ולא את זו של אבן גייקטיליה. על חיג' הוא אומר "ולא הביא ראיות"⁸⁶ ועל ראייתו של ר' משה אבן גייקטיליה "ואיננה ראייה גמורה".⁸⁷ אלו טענותיו נגד חיג':

1. הצורות שבהן מופיעות האותיות הנחות, כמו "קיים" (אסתר ט, לב) שבה מופיע

Geminative Verbs in Hebrew by [...] Hayyug, Brill 1897, p. 21 במסורת הדקדוק חיג' מכונה המדקדק הראשון, ראש המדקדקים והמדקדק, מפני שהיה הראשון שהגדיר את העיקרון של שלשיות השורש. ראה: ספר הרקמה, עמ' 26; יסוד דקדוק, עמ' 137 (דף 66א, שורה 20 בכתב-היד); יסוד מורא, עמ' 5; ספר צחות, עמ' 9* 9, עמ' 3; שם, עמ' 109* 109, עמ' 2. "כי לא נודע דקדוק ל"ק עד קום ר' יהודה ב"ר דוד ראש המדקדקים" (ראב"ע לדונש, תשובה עד); אבן דנאן, עמ' 6; אבן תבון, הקדמה לתרגומו לספר הרקמה (ספר הרקמה, עמ' 3). "ר' יהודה ז"ל שגילה לו הבורא דבר שלא נתגלה לרבי סעדיה ז"ל ראש המדברים" (מחברת הערוך, עמ' xxii).

83. דוקס, עמ' 3 [ויש לקרוא 'חומותם' תחת 'חומרם' – כבמהדורת נוט, עמ' 3 וכמתחייב מן "אסוארהא" שבמקור הערבי – א"מ].

84. שפה ברורה, דף כז, עמ' א, שורה 2.

85. כך הביע את הראייה של אבן גייקטיליה די בלמש: "כן הוצרך להיות כל פעל בן שלש אותיות כדי שבחסרון אחת מהן תשארנה שתיים ולולי זה לא היה נמצא הפעל בחסרון" (מקנה אברהם, "חלוקת הפעלים", עמ' 138).

86. שפה ברורה, דף כז, עמ' ב, שורה 13.

87. ספר מאזנים, דף מ, עמ' ב, שורה 10.

גבורה, עצה) ותואר השם (חכם).¹⁰³ חלוקה זו מופיעה גם בהקדמת ראב"ע לפירושי התורה, ובה הסוגים שם עצם ושם מקרה מוצגים כשני קטבים, והסוג שם תואר כמורכב מהם.¹⁰⁴ בפירוש הקצר לשמות כא, ח ראב"ע מפרט בסוג שם עצם שלושה תת-סוגים: שם פרט, שם מין ושם על רבים.¹⁰⁵

עם זה, כל שבעת המונחים המופיעים בחיבור הנידון מופיעים גם בחיבורים אחרים של ראב"ע ובאותו מובן:

1. שם דבר מוזכר בפירושי התורה.¹⁰⁶ גם המונח שם עצם משמש את ראב"ע לציון סוג זה.¹⁰⁷

2. שם עצם (שם פרטי) מוזכר ביסוד דקדוק ובספר מאזנים.¹⁰⁸ גם המונחים: שם אדם,¹⁰⁹ שמות בני אדם,¹¹⁰ שם עצם איש¹¹¹ ושם פרט¹¹² משמשים לציון סוג זה.

3. שם יחס מוזכר בספר צחות.¹¹³

4. שם מקרה מוזכר בספר צחות ובפירושי התורה.¹¹⁴

5. שם תואר מוזכר ביסוד דקדוק.¹¹⁵ גם המונחים תואר השם¹¹⁶ ותואר¹¹⁷ משמשים לציון סוג זה.

6. שם פועל מוזכר בפירושי התורה, בספר צחות ובספר מאזנים.¹¹⁸

7. שם מספר מוזכר בספר צחות.¹¹⁹

103. ספר צחות, עמ' 86*, 8.

104. פירושי התורה, עמ' 144.

105. ראה: שם; *MGWJ*, 9¹, "Abraham Ibn Ezra zu Ex 25, 10 und Jesaia 57, 9", 77 (1933), pp. 129–130

106. הפירוש הארוך לשמות א, י.

107. ראה: ספר צחות, עמ' 86*, 8; שם, עמ' 89*, 2; שם, עמ' 90*, 11.

108. ראה: יסוד דקדוק, עמ' 171 (דף 75ב, שורה 4 בכתב-היד); ספר מאזנים, דף כג, עמ' ב, שורה 24; ספר מאזנים, דף כד, עמ' א, שורה 4; שם, דף ל, עמ' ב, שורה 1.

109. ראה: ספר מאזנים, דף מג, עמ' א, שורה 2; שם, דף ו, עמ' ב, שורה 22.

110. שם, דף מב, עמ' ב, שורה 15; שם, דף יד, עמ' ב, שורה 18.

111. ספר צחות, עמ' 87*, 2.

112. שם, עמ' 90*, 11. אבל המונח פרטיים מורה על שמות דבר, שמות עצם (ראובן, שמים, תבונה); ראה: ספר מאזנים, דף ג, עמ' ב, שורה 24.

113. ספר צחות, עמ' 66*, 13.

114. ראה: שם, עמ' 87*, 3; פירושי התורה, עמ' 144.

115. יסוד דקדוק, עמ' 172 (דף 75א, שורה 21 בכתב-היד).

116. ספר צחות, עמ' 87*, 6.

117. פירושי התורה, עמ' 144.

118. ראה: פירושי התורה שמות א, י; ספר צחות, עמ' 48*, 15; ספר מאזנים, דף טו, עמ' א, שורה 9; שם, דף מח, עמ' ב, שורה 3; ספר הענק, עמ' 174.

119. ראה: ספר צחות, עמ' 98*, 1; שם, עמ' 101*, 5.

ראב"ע משתמש גם במונחים: שם כלל,¹²⁰ שם כללי,¹²¹ וכללים.¹²² בכל דיונו בשמות בעל החיבור הנדון בוחן את יכולתם לקבל כינויים. המונח שבו הוא משתמש לכינויים הוא קניינים. ראב"ע אינו משתמש במונח קניינים לכינויים אלא במונח קונים, למשל: "ואלך על דרך עשרת הקונים".¹²³ בספר צחות הוא אף מציין שאת המונח קונים טבע סעדיה גאון, וזאת כיוון שהכינויים "קונים כל המדברים".¹²⁴

מכל המדקדקים הקדמונים נראה שרק מחבר החיבור הנידון, ר' משה בן אחי, ור' מנחם בן שמעון ההולך בעקבותיו מחלקים את השמות לשבעה סוגים אלה, אבל ראינו שכל המונחים לשבעה הסוגים נמצאים בחיבורים אחרים של ראב"ע.

מילות הטעם:

בחיבור הנידון מחולקות מילות הטעם לחמישה סוגים:

1. מילות לתוספת עניין, למיעוט עניין, לחיזוק הטעם, לתנאי, למהירות ולפיוס
2. מילות לעצם דבר
3. מילות למגרעת
4. מילות לשאלה
5. מילות להודעה.

המחבר בוחן את יכולתו של כל סוג מהמילות לצרף אליו כינויים (קניינים בלשוננו). בתורת הדקדוק של ראב"ע למילות הטעם תפקיד חשוב – כבר ציינתי לעיל כי לתורתו המילית היא "כאילו הוא מדבר אחד עליון" המגלה את היחס שבין השם לפועל¹²⁵ – ותוך כדי בחינה מורפולוגית שלהן הוא מעיר הערות רבות,¹²⁶ אבל בשום חיבור מהחיבורים המוכרים של ראב"ע אין חלוקה של מילות הטעם לפי העניין כחלוקה שבחיבור זה.

120. ספר מאזנים, דף מב, עמ' ב, שורה 5.
121. ספר מאזנים, דף ג, עמ' ב, שורה 23.
122. כלולים בסוג שם כלל השמות אנוש, אדם, נער, כוכב, שמש, בית ועוד. ראב"ע חש שקשה להבין שהמילה שמש היא שם כלל ולכן הוא כותב: "ואל יקשה עליך דבר השמש, כי גם הוא נחשב כאנוש שהוא כל" (ספר צחות, עמ' 90* 14).
123. ראה: יסוד דקדוק, עמ' 117 (דף 61א, שורה 1 בכתב-היד); שם, עמ' 97 (דף 55א, שורה 21 בכתב-היד); פרייס, ערך "קנה", עמ' 122.
124. "ודע כי עיקרי סימני כל הדרכים שידבר אדם עליהם הם עשרה ורב סעדיה הגאון ז"ל יקראם עשרת הקונים" (ספר צחות, עמ' 81* 3).
125. ראה: ספר צחות, עמ' עברי 80*, עמ' לועזי 12; ד"ו, דקדוק, עמ' 6.
126. יסוד דקדוק, עמ' 95 (דף 54ב, שורה 14 בכתב-היד). "יש מלות דבק שאינם נגזרים [...] ויש מלות דבק על לשון יחיד לעולם [...] ויש מהם על שני דרכים [...]". (שם, עמ' 94 (דף 54ב, שורה 12 בכתב-היד).

תורת הפועל:

בחיבור הנדון המחבר משתמש בפועל פק"ד כדגם לנטיית הפועל. לא כך נוהג ראב"ע. לדבריו המדקדקים השתמשו בפע"ל כדגם לנטיית הפועל, אבל הוא משיג על כך מן הטעמים האלה: בכמה בניינים אין פע"ל מוטה במקרא (בהפעיל ובפיעל, למשל), וכן בפע"ל אות גרונית שאינה מקבלת דגש.¹²⁷ לפי דעתו יש לקחת כדגם פועל שמוטה במקרא בכל הבניינים, כמו גד"ל, קד"ש וכב"ד; אבל כיוון שפעלים אלה הם פעלים עומדים וכינויים אינם מצטרפים אליהם, הטוב ביותר הוא להשתמש כדגם לנטייה בשמ"ר או בפועל דומה לו, ולפעלים שלשורשם שתי אותיות או לפעלים שלשורשם ארבע אותיות או לפעלים הכפולים – באחד מהם.¹²⁸

בחיבור הנדון מנויים שבעה בניינים: קל, פיעל, פועל, הפעיל, הופעל, פועל והתפעל. לפי ראב"ע בנטיית הפעלים שלשורשם שלוש אותיות שלושה בניינים יסודיים: הקל, הכבד (פיעל) והנוסף (הפעיל): "ואלה השלושה הבניינים הם עיקרים לכל הלשון ולכל הפעלים שהם שלישיים".¹²⁹ בהקדמה לפירושי התורה מונה ראב"ע שישה בניינים: קל, כבד נוסף (הפעיל), כבד חזק דגוש (פיעל), נפעל, התפעל ושל"א נזכר שם פועלו (הופעל).¹³⁰ גם בספר מאזנים מונה ראב"ע שישה בניינים: "הבניינים הם ששה. האחד על משקל פעל [...] השני על משקל הפעיל [...] השלישי על משקל פיעל [...] הרביעי על משקל פועל [...] החמישי על משקל נפעל [...] השישי על משקל התפעל".¹³¹ כאן ראב"ע מזכיר, באופן מפתיע את בניין פועל. גם בספר צחות מונה ראב"ע שישה בניינים, ואחד מהם הוא בניין פועל.¹³² המדקדק הראשון שכלל את בניין פועל בין הבניינים היה חיוג'. הוא הוצרך לבניין הזה בהסברו לצורות דוגמת יודעתי (שמואל א כא, ג), למשופטי (איוב ט, טו) ומלושני (תהלים קא, ה).¹³³ ראב"ע אינו כולל בניין זה בין הבניינים אף שרוב המדקדקים כוללים אותו,¹³⁴ וזאת כיוון שבמקרא נוטות לפיו רק שלוש מילים "ומה פירוש בנין

127. הראשון שהשתמש בפע"ל כדגם לנטיית הפועל היה דונש בן לברט, וזאת בהשפעת הדקדוק הערבי (תקן השגגות, עמ' 5, שורה 9).

128. ראה: שפה ברורה, דף מ, עמ' ב, שורה 1; בכר, עמ' 96.

129. ספר צחות, עמ' 126*, 61. חיוג' הבחין בין בניין קל לבניינים הכבדים (הפעיל, פיעל ופועל) (נוט, עמ' 15, שורה 9). גם דונש בן לברט הכדיל בין בניין קל לבניינים הכבדים: "ואם אמר והיך אמרת כסיתני על משקל עשיתני ותמה מן המעשים הכבדים אשיכנו ואומר כי גם זה קל" (תקן השגגות, עמ' 28, שורה 17).

130. פירושי התורה, עמ' 144.

131. ספר מאזנים, דף ד, עמ' א, שורה 11.

132. ראה: ספר צחות, עמ' 164*, 13; שם, עמ' 123*, 12.

133. שם, עמ' 164*, 13.

134. J. Tauber, *Standpunkt und Leitung des R. David Kimchi als Grammatiker und Berücksichtigung seiner Vorgänger und Nachfolger*, Breslau

1867, pp. 26–30

רק שימצאו למאות ולאלפים על בנינו".¹³⁵ לפי דעתו, הצורה יודעתי מורכבת מעבר (ידעתי) ופועל (יודע), והצורה למשופטי מורכבת מתואר שנוספים לו מ"ם ותנועה זרה,¹³⁶ ואשר לבניין פועל: "ואני אינני מודה כלל שיש בניין כבד הוא פועל והעתיד אפועל, יפועל, נפועל, תפועל, כי הראיה שהביאו המדקדקים איננה גמורה".¹³⁷ למרות זאת, כולל ראב"ע את בניין פועל בכלל הבניינים בספר מאזנים ובספר צחות.¹³⁸

בדיקת תורת הפועל בחיבור הנדון קשה. הדיון בתורת הפועל בכ"י פריס חסר מאוד, ובכ"י ותיקן אף על פי שהדיון מלא יותר, קשה מאוד לפענחו; כמו כן, יש בין תורת הפועל שבכ"י פריס לזו שבכ"י ותיקן הבדלים ניכרים מאוד.

הסגנון

בכמה חיבורים סגנונו של ראב"ע מליצי; בחיבורים אלה הוא עובר מנושא לנושא וכאילו שוכח את העיקר. וילנסקי מתאר סגנון זה כלוקה ב"חוסר שיטה וסדר, הכפלת והשלשת הדברים בין לצורך ובין שלא לצורך. קיצור גדול עד כדי השמטת העיקר לפעמים, מצד האחד, ואריכות גדולה בדברים שאינם נוגעים לענין כלל".¹³⁹ בחיבורים אחרים סגנונו של ראב"ע הוא כזה, שבספר מאזנים שעליו כותב ישראל לויין "דייקנותו היתה של איש מדע, הרצאתו השיטתית של משכיל שהגותו סדורה היטב וסגנונו הכולל של מורה לרבים",¹⁴⁰ סגנונו בספר צחות שונה מסגנונו בספר מאזנים; ראב"ע משנה את סגנונו על פי מטרת חיבורו. על כן אין לתמוה שהסגנון בספר דקדוק פרדיגמתי הוא מיוחד ושונה.

לאחר בחינה מפורטת של המונחים, של תורת הדקדוק ושל סגנון החיבור הנידון מסקנתנו היא שמכמה טעמים סביר לייחס אותו לראב"ע, אך הייחוס אינו ודאי; ההבדלים בין הגרסות אף הם מוסיפים לספק. יש יסוד נוסף להנחה שמחברו של

135. ספר מאזנים, דף נג, עמ' א, שורה 6. העיקרון של ריבוי דוגמות הוא עיקרון יסודי בדקדוק ראב"ע. עיקרון זה הוא גזור מעיקרון הלכתי: כיוון ש"על פי עד אחד לא יקום דבר" (ספר צחות, עמ' *124, 5); "ואנחנו נרדוף לעולם אחרי רבים" (שפה ברורה, דף יז, עמ' א, שורה 12). וכך כתב באותו עניין סעדיה אבן דנאן: "וזה עיקר גדול היה בידך כי כללי הדקדוקים הם על הרוכב ולא יחש למענו המזער" (אבן דנאן, עמ' 18א).

136. ספר צחות, עמ' *124.

137. ספר צחות, עמ' *123, 12.

138. [ואולי התכוון ראב"ע במניינים האלו לבניין פועל המכונה גם שלא נזכר פועלו, ולא לבניין פועל. כך תיפתר גם הסתירה בין כלילת פועל במניין אחד לעומת כלילת הנפעל במניין אחר בקטגוריה ("שלא נזכר פועלו" – א"מ)].

139. שפה ברורה ו', עמ' 274.

140. ילקוט, עמ' 21.

החיבור העתיק הוא ראב"ע: בכ"י G-II-5 שבספריית אל-אסקוריאל מצוי החיבור "ספר דקדוק לרבי אברהם אבן עזרא",¹⁴¹ וגם הוא חיבור דקדוק פרדיגמתי כחיבור הנדון. החיבור כולל כיום רק את חלק הפועל, אבל במקורו כלל גם את חלק השם וחלק המילית. יש דמיון בין הדיון בפועל שבחיבור זה לתורת הפועל שבחיבור הנדון: אותו פועל משמש דגם בפרדיגמה (פק"ד), בשניהם נכללים אותם בניינים, הנטייה היא באותו סדר, והמונחים לסוגי הפעלים (שלמים, חסרים, נחים, כפל) זהים. ואף על פי שאיני סובר שאת החיבור שבספריית אל-אסקוריאל כמות שהוא כתב ראב"ע,¹⁴² קיומו מאשר את המסורת העתיקה המייחסת לראב"ע ספר דקדוק פרדיגמתי.

141. את כתב-היד כתב אלפונסו די סאמורה: "נשלם ביום רביעי ארבעה עשר יום לחדש דיונימברי שנת אלף וחמש מאות עשר ותשעה ללידת מושיענו יהושע משיח על יד אלונשו די סאמורה עברו במתא אלכלה די אינריש" (דף 207ב).
 142. בקרוב אפרסם מאמר על הנושא.

רשימת קיצורים ביבליוגרפיים

- א. רשימת חיבורי אבן עזרא
 אבן דנאן = סעדיה אבן דנאן, הכלל ההכרחי בדקדוק הלשון העברי, כ"י בודליאנה
 רנ"ב
 ילקוט = ילקוט אברהם אבן עזרא, מהדורת י' לויין, תל-אביב תשמ"ה
 יסוד דקדוק = אברהם אבן עזרא, יסוד דקדוק הוא שפת יתר, מהדורת נ' אלוני,
 ירושלים תשל"ו
- M. Creizenach, *Jesod mora. Grundlage der Gottesverehrung* = יסוד מורא
 [...] von R. Abraham Ibn Ezra, Frankfurt 1840
 ספר מאזנים = ספר מאזנים, מהדורת ר' היידנהיים, אופנבך תקנ"א
- C. del Valle, *Sefer Sahot de Abraham Ibn 'Ezra*, Salamanca = ספר צחות
 1977
- פירושי התורה = פירושי התורה לרבינו אברהם אבן עזרא, מהדורת א' ויזור,
 ירושלים תשל"ז
- ראב"ע לדונש = ראב"ע, ספר שפת יתר, מהדורת ג' ליפמן, פראנקפורט תר"ג
 שפה ברורה = שפה ברורה להחכם המפואר רבי אברהם בן רבי מאיר הספרדי
 המכונה אבן עזרא, מהדורת ג"ה ליפמן, פיורדא התק"ט
 שפה ברורה ו' = מ' וילנסקי, "ספר שפה ברורה לר' אברהם אבן עזרא", דביר, ב
 (תמוז-אלול תרפ"ג), עמ' 274-302 (=מחקרים בלשון ובספרות, ירושלים
 תשל"ח, עמ' 46-82)
- ב. רשימת החיבורים העבריים
 הקדמת דונש = נ' אלוני, "הקדמת דונש לתשובותיו לימחברת' מנחם", בית מקרא,
 כב (תשרי תשכ"ה), עמ' 45-61
- מחברת הערוך = אבן פרחון, מחברת הערוך, מהדורת ז' בן-גאטליב, פרעסבורג
 תר"ד
- מעשה אפור = ספר מעשה אפור [...] חברו [...] ר' יצחק בן משה המכונה פריפוט
 דוראן הלוי, מהדורת י"ט פריעדלענדער וי' הכהן, וינה תרכ"ה
- מקנה אברם = אברהם די בלמש, מקנה אברם, ונציה 1533
- ספר הענק = שלמה אבן גבירול, ספר הענק, מהדורת א' נוימרק, לייפציג תרצ"ו
 ספר הרקמה = ר' יונה אבן ג'נאח, ספר הרקמה, מהדורת מ' וילנסקי וד' טנא,
 ירושלים תשכ"ד
- שכל טוב = ספר שכל טוב: ספר דקדוק לר' מנחם ב"ר שמעון מפוסקיירא, מהדורת
 א' רפאל, ירושלים תשל"ל (קארלסרוהה 1892)

תקון השגגות = ספר תשובות דונש הלוי בן לברט על רבי סעדיה גאון, מהדורת ר' שרוטר, ברסלאו תרכ"ו

ג. רשימת החיבורים בלועזית

W. Bacher, *Abraham Ibn Esra als Grammatiker, Ein Beitrag zur = בכר*
Geschichte der hebräischen Sprachwissenschaft (Jahresbericht der
Landes-Rabbinerschule in Budapest für das Schuljahr 1880–1881),
Budapest 1881

C. del Valle, *La obra gramatical de Abraham Ibn 'Esra, = ד"ו, דקדוק*
Madrid 1977

C. del Valle, "El Sefer ha-Yesod de Abraham Ibn Ezra" H. = ד"ו, היסוד
Merklein (ed.), *Bibel in jüdischer und christlicher Tradition (Festschrift*
für Johann Maier zum 60 Geburtstag), Bonn 1993, pp. 369–388

C. del Valle, *La escuela hebrea de Córdoba, Madrid 1981 = ד"ו, קורדובה*
Beiträge zur, E. Dukes "ספר דקדוק מראש המדקדקים ר' יהודה חיוג" (
ed.) Geschichte der ältesten Auslegung und Spracherklärung des alten
Testaments, III, Frankfurt 1844, p. ...

J. W. Nutt, *Two Treatises on Verbs Containing Feeble and Double = נוט*
Letters by R. Jehuda Hayug of Fez, Translated into Hebrew from the
Original Arabic by R. Moses Gikatilla of Cordova, to which is added the
Treatise on Punctuation by the Same Author Translated by Aben Ezra,
London and Berlin 1870

S. Pinsker, *Einleitung in das babylonisch-hebräisch = פינסקר*
Punktationssystem [...] nebst eine Grammatik der hebräischen
Zahlwörter (Yesod Mispar) von Abraham ben Esra, Vienna 1863

L. Prijs, *Die grammatikalische Terminologie des Abraham Ibn = פרייס*
Esra, Basel 1950

ספר היסוד לאבן עזרא ז"ל
 hebr. 1239/5, fol. 145 ss פריס כתיב

שלשה אלה נפלאו בני הלשון ומאלה נפצה כל לשונם: מלה, שם ופועל ושלשתם מזה הפסוק: "חנוך לנער על פי דרכו, גם כי יזקין לא יסור ממנה" (משלי כב ו). "חנוך" – צווי מבנין הקל; "לנער" – למ"ד השרות; "נער" – שם מקרה; "על" – מלה; "פיי" – שם דבר ["דרכו" – שם דבר]; "והווי" – שלא לנוכח; "גם" – מלה; "כיי" – מלה; "יזקין" – פועל עתיד מבנין הפעיל; [לא] – מלה; "יסור" – פועל עתיד מבנין הקל; "ממנה" – המ"ם הראשונה אות שרות; "מן" – מלה; "הה"א – סימן הנקבה הנסתר.

השמות הם על שבעה דרכים

הדרך הראשונה שם דבר: שמים, אבן, דשא, עשב, כסף, זהב, ברזל, עופרת, אש, רוח, מים והדומים להם. הדרך הזאת יצמדו לאותיות הקנין.
 הדרך השנית שם העצם: אדם, שת, אנוש, אברהם, יצחק, יעקב והדומים להם. הדרך הזאת לא יצמדו לאותיות הקנין.
 הדרך השלישית שם היחס: אברהם העברי, מרדכי היהודי, אהרון הלוי והדומים להם. הדרך הזאת לא יצמדו לאותיות הקנין, אבל יאמר מהם: עברים, יהודים, לויים.
 הדרך הרביעית שם מקרה: חכמה, תבונה, הוללות, סכלות, רשע, עון, אשמה, צדקה, מות וחיים והדומה להם. הדרך הזאת יצמדו לאותיות הקנין.
 הדרך החמישית שם התואר: חכם, צדיק, רשע, עבד, מלך והדומים להם. הדרך הזאת יצמדו לאותיות הקנין.
 הדרך השישית שם הפועל: זכור ושמור והדומים להם. הדרך הזאת יצמדו לאותיות הקנין.
 הדרך השביעית שם המספר: אחד, שנים, שלשה וכן כלם. הדרך הזאת יצמדו לאותיות הקנין.

המלות על חמש דרכים

הדרך הראשונה לתוספת ענין: אף, גם; למעוט ענין: כך, אך; לחזוק הטעם: כה, אמנם, אבל, אולם, אכן; לתנאי: לו, אם, אולי, פן, לולי; למהירות: פתע, פתאום[ם]; לפיוס: אנא, בי נא. הדרך הזאת לא יצמדו לאותיות הקנין.
 הדרך השנית לעצם דבר: את, יש, על, למען, בגלל, בין, בתוך. הדרך הזאת יצמדו לאותיות הקנין: יש, ישנם, ישנו, ישנה, ישך וכן כלם.

הדרך השלישית למגרעת: לא, אל, בלי, בלתי, אפס, זולתי, אין. הדרך הזאת בלתי זולתי ואין יצמדו לאותיות הקנין.
 הדרך הרביעית לשאלה: איה, מי, מה, אנה, מתי. והדרך הזאת [לא] יצמדו לאותיות הקנין חוץ מאיה שתאמר איו, איך, אינם, אים.
 הדרך החמישית להודעה: פה, שם, לזו, לו, זה, זו, זאת, פעם, הן והדומים להן.
 הדרך הזאת יצמדו לאותיות הקנין: הנו, הנני, הנם, הננס, הננו וכן כלם.

הפעלים

בנין פעל קל. נקרא קל בעבור שאין בו דגש ולא תוספת אות [...]. בבנין הזה יש בו שלשה גזרות: פֶּעַל, פִּעֵל, פְּעוּל. פעל כמו שמר, אמר, אכל. פֶּעַל כמו "כי חפץ בבת יעקב" (בראשית לד יט), פעול כמו "ולא יכול יוסף" (בראשית מה א) וענינו ענין זכירה ומנין.

פקד, פקדת, פקדתי, פקדו, פקדתם, פקדנו, פקדה, פקדת, פקדתן.
 הבנוני: פוקד, פוקדים, פוקדה, פוקדות או פוקדת או פוקד ועל משקל "גוי אוכד עצות" (דברים לב כח), "בוקע הארץ" (תהלים קמא ז).

הפעול: פקוד, פקודים, פקודה, פקודות. ובסמוך: פקודתם או פקודי.
 הצווי: פקוד או פקד, על משקל צִלַח או רכב או שכב. פקדו, פקדי, פקודנה.
 ובתוספת ה"א: פקדה, על משקל שמחה, שמעה, סלחה או פקדה בחטף קמץ, על משקל "זכרה אלהי" (נחמיה ו יד), או פקדה בחירק כמו "שלחה הנער" (בראשית מג ח) או "מכרה כיום" (בראשית כה לא). ויש שימצא בסגול כמו "ערכה לפני" (איוב לג ה), (במדבר יא טו) שבאים בסגול תחת פ"א הפועל.

המקור: פקוד, ואותיות בכלם. ויש שמוסיפים וי"ו עם בוכלם ויאמרו בוכלם ואלה האותיות הם משמשות: בפקוד, כפקוד, לפקוד, מפקוד.

האיתן: אפקוד, יפקוד, תפקוד, נפקוד, יפקדו, תפקדו, תפקוד, תפקדי, תפקודנה.
 ובתוספת ה"א: אפקדה, נפקדה, כמו אשמעה, אשלחה, נשלחה. ודע כי כל שם או מלה או פועל שיהיה ליחיד מדבר בעדו או לרבים מדברים בעדם משתנים בין זכרים בין נקבות. ושרש אמר בעתידים: יאמר, אומר, יאמר, תאמר, נאמר בפתח או בצירי, כמו "ואֶחָז בַּפִּלְגֶשֶׁת" (שופטים ו כ). ופ"א הפועל ישא החולם בתמו[ר]ת וי"ו כי אותיות אהוי מתחלפות והאלף הנשארת היא איתנית כי היא לעולם לא תפול ויש שימצא שהצירי ישא פ"א הפועל, כמו "אוהבי אהב" (משלי ח יז). אבל אסף בא בתנועה "אאסוף" (מיכה ב יב), יאסוף, בדרך השלמים ופעמים בא בדרך חבריו בחסרונו, כמו "ויוסף עוד דוד" (שמואל ב ו א).

בנין נפעל הנוסף הדבק בו. נקרא נוסף בעבור הנו"ן הנוספת בו על פעל קל. זה הבנין בודד ואינו מתעבר. הטעם פעולתו בעצמו היא. וענינו ענין זכירה או ענין חסרון ולא יצא ממנו פעול כי כלו פעול והבינוני בדמות תואר.

נפקד, נפקדת, נפקדתי, נפקדו, נפקדתם, נפקדנו, נפקדה, נפקדת, נפקדתן.
הבינוני: נפקד, נפקדים, נפקדה, נפקדות.
הצווי: הפקד, הפקדו, הפקדי, הפקדנה.
המקור: הפקד, ובאותיות בכלם: בהפקד, כהפקד, להפקד, מהפקד.
האיתן: אפקד, יפקד, תפקד, נפקד, יפקדו, תפקדו, תפקדי, תפקדנה.
קח זה הכלל בידיך: כל שבא על משקל נפעל לעולם פתוח העי"ן בעוברים זולתי אם
בא באתנח או בסוף פסוק שהוא קמוץ העי"ן ואין ראייה בו כי אם לפי הענין.
והבינוני לעולם בקמץ זולתי אם בא תחתיו [...]

